

“Οταν ὅμιλῶμεν περὶ ζώων ἀνιστέοντων καὶ κατωτέοντων, ὅταν λέγομεν, ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἀνώτερος τοῦ ζώου, τὸ ζῷον τοῦ φυτοῦ κλπ., δὲ γέ θέλομεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι μερικὴ ὅντα εἶναι χρησιμότερα δι’ ἡμᾶς ἀπὸ ἄλλα. Ἐάν δὲ οὐκούσης, δὲ βοῦς, δὲ κύων εἶναι πολύτιμοι συνεργάται τῆς ἀνθρωπίνης προσπαθείας, τοῦτο συμβαίνει ἐξ αἰτίας τῆς ἔξαιρετικῆς των φύσεως. Οἱ λέων ἐπίσης εἶναι ἀνώτερος ὅλων τῶν ἀλλοιον θηλαστικῶν καὶ δὲ μετὸς τῶν πτηνῶν, καίτοι δὲν μᾶς εἶναι χρήσιμοι, ἀλλ’ ἐπιβίλαβεῖς. Η ἥθικὴ δὲν ἔξαιρται ἀπὸ τὴν ὠφελιμότητα. Καταφρονοῦμεν τὸν προδότην μιᾶς χώρας καὶ ὅταν ἀκόμη οὗτος διὰ τῆς προδοσίας τον ὠφέλησε τὴν ἴδικήν μας. Ἀντιθέτως ἔνα γενναιόν ἐχθρόν τὸν θαυμάζομεν, καίτοι δυνατὸν νὰ ἐπροξένησε βλάβην εἰς τὴν πατρίδα μας. Αἱ ἀνώταται ἀρεταὶ δὲν συνίστανται εἰς τὴν ἀκριβῆ ἐπιτέλεσιν πράξεων ἀμέσως ἀναγκαίων, ἀλλ’ εἶναι, καθὼς λέγει ὁ Διοκλῆς, κινήσεις ἐλεύθεραι καὶ αὐθιόρμητοι, ψυσίαι εἰς τὰς ὅποιας τίποτε δὲν ἀναγκάζει. Πολλάκις μάλιστα ἀντίθετοι πρὸς τὰ παραγγέλματα μᾶς φρονίμου οἰκονομίας. Υπάρχουν, λέγει, ἀρεταὶ, αἱ ὅποιαι εἶναι «τρέλλαι». Ακριβῶς ή «τρέλλαι» των εἶναι ποὺ τοὺς δίδει μεγαλεῖον⁽¹⁾.

‘Η γνώμη τῶν πολλῶν ὡς κριτήριον τοῦ δόρυθι έκηρούχη ίδια διὰ ζητήματα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Τοῦτο ἐγεννήθη ἐκ τοῦ πνεύματος τοῦ νεωτέρου Κοινοβουλευτισμοῦ, διετυπώθη δὲ θεωρητικῶς τὸ πρῶτον παρά τοῦ Rousseau τοῦ εἰσηγητοῦ τῆς θεωρίας περὶ κοινῆς βουλήσεως (volonté générale) (²). Εἰς τὴν νεωτέραν πολιτικὴν δογμάτωσιν τῶν κρατῶν ἔλαβε τὴν μορφὴν τῆς ἀποφάσεως περὶ τοῦ ἔκαστοτε δόρυθι διὰ πλειοψηφίας. “Οταν πρόκηται νὰ ἐκλεγοῦν οἱ ἄριστοι κυβερνῆται, γίνονται ἐκλογαὶ καὶ τὸ πλειοψηφοῦν κόμμα ἀναλαμβάνει τὴν ἀρχήν, ὡς ἀναγνωρισθέν, δτι ἔχει τὰς δόρυτέρας ίδεας διὰ τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας. “Οταν πάλιν πρόκηται νὰ ληφθῇ ἀπόφασις διὰ μίαν σπουδαίαν πρᾶξιν γίνεται δημοψήφισμα καὶ ἡ γνώμη τῶν περισσοτέρων θεωρεῖται ὡς ἀποφαινομένη περὶ τοῦ δόρυθι εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν.

‘Η πίστις αὗτη περὶ τῆς ὑρμύτητος τῆς γνώμης τῶν πολλῶν ἔγεννήθη ἐκ ψυχολογικῶν λόγων, ἐνεκα τῆς πιέσεως τὴν ὅποιαν ἀσκεῖ τὸ πλῆθος ἐπὶ τὴν γνωστικὴν δύναμιν τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων καὶ τῆς καθ-

⁽¹⁾ Durkheim E., *Sociologie et Philosophie*, Paris 1924, p. 125.

⁽²⁾ Rousseau J. J., *Du contrat social*, livre II, chap. 2-3.

νηπιοβολήν μεταδόσεως εἰς τὰς μᾶζας ώρισμένων ίδεων. "Οτι δῆμος αἱ ἀπὸ τὸ πολὺ πλῆθος γινόμεναι δεκταὶ γνῶμαι δὲν εἶναι πάντοτε αἱ δῷθαι, μᾶς κατέδειξεν ἡ Ψυχολογία τῶν διμάδων. Ἡ διὰ πλειοψηφίας εὗρεσις τοῦ δόρθιοῦ ἐπὶ πολιτικῶν ζητημάτων ἐνισχύθη καὶ διὰ τῆς γνωσιολογίας τοῦ νεωτέρου Ὀρθολογισμοῦ. Κατ' αὐτὸν ἔκαστον ἀτομον ἔχει δῆμοίαν λογικὴν συγκρότησιν πρὸς τὰ ἄλλα καὶ ἄρα ἔχει δῆμον τὸν τὴν δύναμιν, ἄλλα καὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἀποφαίνεται γνῶμην περὶ τῆς δῷθοτέρους λύσεως τῶν ἐκάστοτε ἐμφανιζομένων προβλημάτων. Εἰς τὸν ἴσχυρισμὸν τοῦ τοῦτον δῆμος δὲ Ὀρθολογισμὸς ἐκδηλοῖ τὰς δύο τυπικὰς τὸν μανομερείας, 1. ὅτι ἡ λογικὴ γνῶσις εἶναι τὸ μόνον εἶδος γνῶσεως καὶ εὑρέσεως τῆς ἀληθείας, παραβλέπων οὕτω τὴν ἀξιολογικὴν γνῶσιν καὶ 2. ὅτι πάντες οἱ ἀνθρώποι, ὡς ἔχοντες δῆμοίαν λογικὴν συγκρότησιν, δύνανται νὰ ἀποφανθοῦν περὶ τοῦ ἐκάστοτε δῷθοῦ μετὰ τοῦ αὐτοῦ κύρους.

Ἐν προκειμένῳ δὲ Ὀρθολογισμὸς δὲν λαμβάνει ὑπὸ διψιν τὸ πραγματικὸν γεγονός, ὅτι ὅλοι οἱ ἀνθρώποι δὲν εἶναι ἵστοι, εἴτε ὡς πρὸς τὴν ἐμφυτον λογικὴν δύναμιν καὶ τὸ πλάτος τῆς ἀντιλήφεως καὶ εὐφυΐας, εἴτε ὡς πρὸς τὴν ἀμεροληψίαν κρίσεως καὶ τὸ ἀνεπηρέαστον ἀπὸ προσωπικὰ συμφέροντα, εἴτε ὡς πρὸς τὴν ἴκανότητα δι' ἀξιολογικὴν διάκρισιν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἥδη τὸ εἶχε προσέξει (¹). Ἡ φυσικὴ ἀνισότητης ἡ ἐπιτεινομένη ἀπὸ ἐπικτήτους παράγοντας μορφώσεως καὶ διαφορὰν βαθμοῦ αὐτοκρισπαθείας πρὸς ἔξελιξιν εἶναι κάτι, τὸ δποῖον οἱ δημαγωγοὶ ἀποφεύγουν νὰ ἀναφέρουν εἰς τὰ πλήθη. Ἡ ἐπιστημονικὴ δῆμος ἔρευνα, οὖσα ὑπεύθυνος μόνον ἐνώπιον τῆς ἀληθείας, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ τὴν δημολογῇ μὲ θάρρος καὶ εἰλικρίνειαν. Εἰς τὴν γενέτειραν τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ Ἀγγλίαν ἡ πίστις ἐπὶ τὸ ἀλάνθαστον τῆς πλειοψηφίας περιορίζεται διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς βιοηθείας ποὺ παρέχει ἡ ἀντιπολίτευσις διὰ τῶν ἀντιρρήσεών της εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ δῷθοῦ (²).

Ἡ κοινὴ γνῶμη ἡ βαθμιαίως σχηματιζομένη περὶ ζητημάτων

(¹) «Τὸ μὲν γὰρ ἀληθὲς οὐ πλήθει κρίνεσθαι οἵονται προσήκειν οὐδ' ὀλιγότητι, τὸ δ' αὐτὸ τοῖς μὲν γλυκὺ γευομένοις δοκεῖν εἶναι τοῖς δὲ πικρόν. Ὡστ' εἰ πάντες ἔκαιπον ἡ πάντες παρεπρόνουν, δύο δ' ἡ τρεῖς ὑγιαίνον ἡ νοῦν είχον, δοκεῖν ἀν τούτοις κάμνειν καὶ παραφρονεῖν, τούς δ' ἄλλους οὔ». Ἀριστοτέλος Μετὰ τὰ Φυσικὰ Γ 1009 β 2.

(²) Ο Η ο 1 γ ο α k e , ἐκ τῶν ἱγετῶν τῆς ἀγγλικῆς συνδικαλιστικῆς κινήσεως κατὰ τὸ τέλος τοῦ πρώτου Παγκοσμίου πολέμου, εἰς ἀπάντησιν ἐπικρι-

εἴτε γενικῶν, εἴτε οἰκουμενικῶν ἐθνεοφυῆς ἐπίσημης κοιτήριον τοῦ δρόμου, «Φωνὴ λαοῦ, φωνὴ Κυρίου», εἶπον. "Ομως καὶ αὕτη δὲν δύναται νὰ εἶναι πάντοτε ὀσφαλὲς κοιτήριον περὶ τοῦ δρόμου. Εἶναι γνωστὸν πόσον ὁ συγηματισμός της ἔξαιρεται ἀπὸ τυχαῖα γιγονότα, ἀλλὰ καὶ πόσον εὐμετέβλητος εἶναι αὕτη. Η τέχνη τῆς προπαγάνδας εἰς τὴν ἀστάθειαν καὶ τὸ εὐμετάβλητόν της ενδίσκει τὴν δυνατότητα δράσεώς της. Εἴτε περὶ ἄνθρωπον μέτρη πρόκειται, εἴτε περὶ ὠρισμένων πρᾶξεων, ἡ ἀπόφασις τῶν πολλῶν περὶ τοῦ δρόμοτέρου συγματίζειαι πολλάκις ἀναλόγως πρὸς τὸν θόρυβον ποὺ θὰ προκαλέσῃ ὁ τύπος, τὰς ὑπερβολὰς τῆς διαφρύμσεως καὶ τὰς σοφιστείας τῶν δημαγωγῶν. 'Ο τύπος κατ' ἐποχὴν δύναται νὰ ἐμβιάλῃ εἰς τὰς μάζας πεπλαινημένιας ἰδέας.

Η κοινὴ γνώμη τυποποιοῦσα ὠρισμένας ἀξιολογικὰς σχέσεις ἀπαλλάσσει τὰ οἰκουμενικά ἀπὸ τὸν κόπον τῆς αὐτοσυγκεντρώσεως καὶ ὑπευθύνους ἀποφάσεως, βιηθοῦσα ἴδιᾳ τὸν ἀνικάνοντα διὰ μίαν τοιαύτην αὐτοακρότατην. Αὕτη δμιως ἀποβλέπει εἰς τὸ τυπικὸν καὶ ἔξωτερικὸν μέρος τῶν πρᾶξεων καὶ ὅχι εἰς τὸ βάθος καὶ τὸ φρόνημα.

Η γνώμη τῶν ἐκλεκτῶν ἔδιδάχθη ὅτι ὀποτελεῖ κοιτήριον περὶ τοῦ δρόμου ἥδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σωκράτους, καθ' ὃν «οἱ ἐπαίνοντες» καὶ ὅχι «οἱ πολλοί» συλλαμβάνουν τὴν ἀλήθειαν. Πράγματι ἡ πεῖρα μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὀλίγα οἰκουμενικά ἔχοντα ἐμφύτως λεπτοτέραν εὑαισθήσιαν, ὑνεξαρτησίαν γνώμης καὶ δύναμιν αὐτοσυγκεντρώσεως εἶναι δυνατὸν νὰ ενδίσκωνται ἐν ἀληθείᾳ, ἐνῷ χιλιάδες ἀμιθῶν νὰ πλαινῶνται. Οἱ ὀλίγοι καὶ ἐκλεκτοί, ἡ «élite», εἴτε εἰς ζητήματα τῆς ἐπιστήμης, εἴτε εἰς ζητήματα τῆς ἡθικῆς καὶ τῆς πρᾶξεως διὰ τῆς ἴδιας των δυνάμεως ενδίσκουν τὴν ἀλήθειαν εἰς τὰ ἀδυτα τῆς ψυχῆς των. Τὴν εὔρεσίν της ἐπιτυγχάνουν διὸ αὐτοσυγκεντρώσεως. "Οἱοι οἱ μεγάλοι διακίνονται διὰ τὴν δύναμιν ταύτην. 'Ο Σωκράτης ἀναμφέρεται, ὅτι εἶχε πλείστας τοιαύτας στιγμάς. Κατὰ τὴν εἰς Ποτίδαιαν ἐκστρατείαν ἔμεινεν ἐπὶ ἐν διάκληρον εἰκοσιτετράθυρον ἀκίνητος εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν

σεων ἐγερθεισῶν κατ' αὐτοῦ, διάτι κατὰ μίαν ἐκλογὴν ἐφάνη μεγαλόψυχος πρὸς τοὺς πολιτευούς του ἀντιπάλους καὶ τοὺς ἔδιωκεν ἐν μέρος τῶν ἐκ τυχαίων συμπτώσεων καταληφθεισῶν ὑπὸ τῶν κοινωνίος του ἔδησον, ἔγραψεν: εἰθαίνεσθε γὰρ πιστεύετε, ὅτι μιὰ πλειοψηφία εἶναι ἀλάνθαστος... Οὐδὲν κάριμα εἶναι τόσαν οφόρον, διστε ἡ διαδῆσις σημαντικῆς μειωφηγείας νὰ μὴ εἶναι προτέρημα διὰ πάντα τοῦτο καὶ εἰς συμβουλάς καὶ εἰς παροιμήσεις». Παρά F o e r s t e r . , Politische Ethik und Politische Pädagogik, München 1920, S. 78.

ἀπερρηφημένος ἐκ τῶν σκέψεών του⁽¹⁾. Οἱ συνοπτικοὶ Εὐαγγελισταὶ ἀναφέρουν καὶ οἱ τρεῖς περὶ τοῦ Χριστοῦ, δτὶ ἐπὶ τεσσαράκοντα ὅλοκλήρους ἡμέρας διῆλθεν εἰς τὴν ἔρημον «ζῶν μετὰ τῶν θηρίων» καὶ ὑφιστάμενος μίαν ἐσωτερικὴν πάλην (πειρασμοὶ τοῦ Χριστοῦ), ὅλιγον πρὸν νὰ κάμῃ ἔναρξιν τῆς διδασκαλίας του⁽²⁾.

Οἱ ἐκλεκτοὶ εἶναι ἔχεινοι ποὺ πλαισιώσουν τοὺς πολλοὺς εἰς ἔκαστον λαὸν καὶ φύη ἀνακινήσουν εἰς αὐτοὺς τὴν δύναμιν πρὸς ἀναγνώρισιν τοῦ ὄρθιοῦ καὶ τοῦ ἀληθινοῦ. Ὅπου γίνεται ἡ πλαισίωσις αὐτῇ, τότε ἡ οὕτω δημιουργηθεῖσα γνώμη τῶν πολλῶν δύναται νὰ εἶναι ὀρθή. Ὅπου ἐλείπουν τὰ ἐκλεκτὰ στελέχη, τὰ πλήθη μόνα των δὲν δύνανται νὰ συλλάβουν τὴν ἀλήθειαν. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἡ μὴ ἀνύψιωσις πρὸς τὸ ἀληθίες συμβαίνει ὅχι μόνον ἀπὸ ἔλλειψιν ἐσωτερικῆς δινάμεως, ἀλλὰ καὶ ἐνεκα τοῦ φυθμοῦ, τὸν δποῖον ἔχει ἡ ζωὴ διὰ τοὺς πολλούς. Λόγῳ τῆς ταχείας πορείας καὶ τοῦ πολυμόρφου τῆς ζωῆς τὸ μέγα πλῆθος υέλει νὰ στηρίζεται ἐπὶ αὐθεντιῶν καὶ νὰ παραλαμβάνῃ ἑτοίμους λύσεις. Ιδίᾳ διὰ τὴν πρακτικὴν ἀλήθειαν. Ἐὰν αἱ αὐθεντίαι αὗται ἀπαρτίζωνται ἀπὸ πράγματι ἐκλεκτούς, τότε τὸ πλῆθος ἀκολουθεῖ τὴν ὄρθιην δδόν. Ἐὰν ὅχι, δδηγεῖται πρὸς τὴν πλάνην. Βεβαίως κατὰ τὴν ἕπει ποὺ πλήθους πρόσληψιν τοῦ ὄρθιοῦ, τοῦ ὑπὸ τῶν ἐκλεκτῶν κηρυττομένου καὶ ἐν τῷ περιβάλλοντι ἴσχυοντος, ἡ ἀτομικὴ συμβολὴ εἶναι διάφορος εἰς τὰ διάφορα ἀτομα. Οὐχ ἵττον δὲν πρόκειται περὶ προσλήψεως παρ’ αὐτῶν στοιχείων ποὺ δὲν ἔχουν. Τὰ ἥθικὰ κριτήρια ιδίᾳ δὲν τὰ προσλαμβάνουν τὰ ἄτομα ἔξωθεν ἀπὸ τοὺς ἥθικοὺς κώδικας, ποὺ εὑρίσκουν εἰς τὸ περιβάλλον τιν, ὥπως ἡ δραστικὴ δὲν εἶναι κάτι τὸ δποῖον γεννᾶται διὰ τῆς ἐπιδράσεως ἐσωτερικῶν ἀρεθισμῶν. Κατ’ ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις γίνεται μόνον διέγρασις τῆς ἐν ἡμῖν a priori ὑπαρχούσης γνωστικῆς ἱκανότητος.

(1) «Συννοήσας γὰρ αὐτόθι (ἐν Ποτιδαιῷ) ἔσθέν τι εἰστήκει σκοπῶν, καὶ ἐπειδὴ οὐ προύχωρει αὐτῷ, οὐκ ἀνίει ἀλλ’ εἰστήκει ζητῶν. Καὶ ἡδη ἦν μεσημβρία, καὶ ἀνθρωποι ἥσθάνοντο καὶ θαυμάζοντες ἄλλος ἄλλῳ ἐλεγεν, δτὶ Σωκράτης ἔξ ἐωθινοῦ φρουντίζων τι ἔστηκεν. Τελευτῶντες δέ τινες τῶν ίδόντων, ἐπειδὴ ἔσπερα ἦν, δειπνήσαντες (καὶ γὰρ θέρος τότε γε ἦν) χαμεύνια ἔξενεγκάμενοι, ἀμα μὲν ἐν τῷ φύχει καθηύδον, ἀμα δ’ ἐφύλαττον αὐτόν, εἰ καὶ τὴν νύκτα ἔστηξεν. Ο δὲ εἰστήκει μέχρι ἔως ἐγένετο καὶ ἥλιος ἀνίσχεν. Ἔπειτα ὥγετ’ ἀπιόν προσευξάμενος τῷ ἥλιῳ». Πλάτωνος Συμπόσιον 220 C — D.

(2) Ματθαίου Δ'. 1 — 11, Μάρκου Α'. 12 — 13, Λουκᾶ Δ'. 1 — 13.

Αἱ μᾶζαι τόσον περισσότερον προσεγγίζουν τὴν ἀλήθειαν, ὅσον τὸ ἐπίπεδον μορφώσεως των εἶναι ἀνώτερον. Ὁ ἐκ τῶν θεμελιωτῶν τῆς φιλελευθέρας πολιτικῆς ζωῆς τῆς Σουηδίας Η e d i n ἔλεγε σχετικῶς πρὸς τοὺς ὑπαδούς τού. «*Υπάρχουν πολλοί, οἵ δποῖοι παραπονοῦνται καὶ τρομάζουν διὰ τὸν κινδύνον τῆς δημοκρατίας.*» *Έχομεν μέσον διὰ νὰ ἀπομακρύνωμεν τὸν κινδύνον τούτους.* «*Ἐν μέσον τὸ δποῖον δὲν ἀπατᾷ καὶ τοῦ δποίου δὲ τύπος εἶται: Μορφώσατε τὸν λαόδ*»⁽¹⁾. *Η ἀναγνώρισις τῆς σημαπίας τῆς ἀνυψώσεως τῶν προσώπων διὰ τῆς μορφώσεως δικαιώνει τὸ ἀρχαῖον ἴδαιτικὸν περὶ ἀνθρώπου. Σήμερον ὡς ἴδαιτικὸν διὰ τὴν ζωὴν νοεῖται ἡ ἐλευθερία καὶ ἀνεξαρτησία.* Κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἡθικὴν ἀντίληψιν ἴδαιτικὸν ἦτο ἡ σοφία. *Η πίστις αὕτη ἐπινευρίσκει τὴν δικαίωσίν της καὶ πάλιν, μὲ μόνην τὴν παρατήρησιν, διτὶ ἡ μόρφωσις δέον νὰ νοῆται ὡς συνολικὴ ψυχικὴ καλλιέργεια καὶ ὅχι ὡς ἐκμάθησις ἔνηρῶν γνώσεων ἢ τυπικῶν ἐξωτερικῶν τρόπων συμπεριφορᾶς.*

*Η ἡθικὴ ἀλήθεια δὲν εἶναι κάτι ποὺ συμφωνεῖ δονικῶς μὲ τὴν ἔξω πραγματικότητα. Ο νέος προφίτης καὶ ὁ ἡθικὸς ἀναμορφωτὴς συνήθως ἔρχεται νὰ ἀντιστρατευθῇ πρὸς τὴν ἐν τῇ πράξει κρατοῦσαν ἡθικήν. Τὰ ἡθικὰ κριτήρια δὲν εἶναι κάτι τὸ ἐμπειρικῶς δεδομένον, ἀλλὰ προέρχονται ἐκ τοῦ ἐν ἡμῖν ἡθικοῦ a priori. Ο Schiller εἰς τὸ ποίημά του «*Οἱ σοφοὶ τῆς γῆς*» ἔλεγε σχετικῶς, ὅτι*

«*Ολοὶ οἱ γενναῖοι ἀκολουθοῦν
τὸ χρέος τους καὶ ἀπὸ πρὸν
σοφοὶ στὴ γῆ νὰ γεννηθοῦν.
Τὸ πνεῦμα μόνο καὶ ἡ καρδιὰ
ἔκαμαν ἔργα, ποὺ δὲν σκέφθηκαν
οὔτε ὁ Λῶκε οὔτε ὁ Ντεκάρτ.*»

Η διάκρισις εἰς ἑκάστην συγκεκριμένην περίπτωσιν, παρὰ τὴν βοήθειαν ποὺ παρέχουν τὰ διάφορα κριτήρια⁽²⁾, ἀποτελεῖ ἐν τόλμημα.

(1) Bonow M., *La Suède, sa vie sociale et économique*. Imprimé en Suède 1937, p. 58.

(2) Ο Scheler ἐκ τῶν συγχρόνων ἀπησχολήθη ἐντονότερον μὲ τὰ ἀξιολόγικὰ κριτήρια εἰς τὸ ἔργον του «*Η Τυποκρατία εἰς τὴν ἡθικὴν καὶ ἡ ἡθικὴν συγκεκριμένων ἡθικῶν ἀξιῶν, 3η ἔκδ. Halle 1927*. Περὶ τούτων διελάβομεν εἰς τὸ ἔργον ἡμῶν «*Λί άξιαι τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς*, *Αθῆναι 1939 σ. 50*».

‘Ως δρυμώς παρατηρεῖ ὁ Guyau, ὁ ἄνθρωπος εἶναι κάτοχος μιᾶς ὑπερεκχειλίζουσας τόλμης καὶ κάμνει τὴν ἐκλογήν του ὑπὸ θείου κένδυνον (l' amour du risque morale), δημιουργῶν τὴν ίδιαν του μοῖραν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὸ θεῖον μᾶς ὅδηγει εἰς τὸ φροντικὸν στοιχεῖον.

6. ΑΙΣΘΗΤΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ

Περὶ τοῦ αἰσθητικῶν δρυμοῦ ή κρίσις ἐθεωρήθη πάντοτε δυσχερός, ἀλλὰ μὲν ἀδύνατος, ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ αὐτὸν θέμα δύναται νὰ παρασταθῇ κατὰ πλῆθος τρόπων καὶ μορφῶν. Ἀκριβῶς ὡς λειτουργία τῆς τέχνης ἐθεωρήθη ἡ ἱκανότης της νὰ ἀνευρίσκῃ διαρκῶς νέας μορφῶν πρὸς ἔξεικνισιν τῶν αὐτῶν ἰδεῶν, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἴστορία τῆς τέχνης. Τὸ γεγονός ὅμως τοῦτο δὲν τεκμηριοῖ τὴν ἀδυναμίαν ἐκφράσεως ἐγκύρου γνώμης περὶ τοῦ ωραίου. Βεβαίως ἐν ἐργον τέχνης εἶναι ὑπόλογον μόνον ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ δὲν δύναται νὰ συγχριθῇ πρὸς ἔξωτερικόν τι. Διὰ νὰ εἶναι ὅμως ὠραῖον πρέπει νὰ ἀποδίδῃ πλήρως τὴν ἰδέαν ποὺ περικλείει ἐν ἑαυτῷ.

Ἡ παράστασις τῶν ἰδεῶν γίνεται κατὰ πολλοὺς τρόπους, ἀναλύγως τοῦ ἀν ἐιρράκισται ἰδέαι φυσικῶν δυνάμεων, μορφαὶ τῆς ὁργανικῆς ζωῆς, ἔργα χοίσιμα διὰ τὸν ἄνθρωπον, ψυχικαὶ καὶ πνευματικαὶ ἐκδηλώσεις. Ἀπαίτησις ὑπάρχει, ἵνα ἡ ἀνόργανος φύσις παρίσταται σαφῶς ὡς πρὸς τὰ ἰδιαί της χαρακτηριστικά, τὸ ἀπειρον τῆς ἐκτάσεως καὶ τὸ κολοσσιαῖον τῆς δυνάμεως. Τοῦ φυτοῦ ἡ ὠραιότης ἐκφράζεται μὲ τὰ σχήματα καὶ χρώματα, τοῦ δὲ ζώου διὰ τῆς κινήσεως. Ἡ ὠραιότης τῆς κινήσεως παρίσταται, ὅταν αὕτη ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς συντομωτέρας, ἀπλουστέρας καὶ φυσικωτέρας ὅδοῦ. Ἡ ἐνότης ἐπίσης τῶν μελῶν καὶ τῶν λειτουργιῶν τῶν ἐξασφαλιζούσων τὴν ἰδιότυπον ὑπαρξίν τοῦ ζώου δέον νὰ παρίσταται σαφῶς. Ὅσον σαφεστέρα εἶναι, τόσον ὠραιοτέρα εἶναι ἡ παράστασις. Ὁ λέων ἐπὶ παραδείγματι μὲ τὴν μορφήν του εἶναι ὠραῖος ὡς ἐνσαρκώνων τὴν ἰδέαν τῆς ισχύος μετὰ τῆς ἐλαφρότητος τῆς κινήσεως. Ἀντιθέτως δὲ ρινόκερος, δὲ πρόπταμος καὶ δὲ ἐλέφας λόγῳ τοῦ δυσκινήτου ὅγκου των δὲν εἶναι ὠραῖοι, διότι ζωὴ δι’ οἵμας σημαίνει κίνησιν. Ὁ πίθηκος, ἐνσαρκώνει ἐπίσης τελείως τὴν ἰδέαν τῆς κινήσεως, μᾶς φαίνεται ὅμως ἀσχημός, διότι ὑστερεῖ εἰς τὴν ἀλλιγιν ἐκφραστιν, ποὺ ἀνεμένομεν ἀπὸ αὐτόν. Ἀκούσιως μας τὸν συγκρίνομεν πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ ξητοῦμεν ἀπὸ

αὐτὸν ἀνθρωπίνους ἐκδηλώσεις. Εἰς τὰ ἔργα τῆς ἀνθρωπίνης βιοτεχνίας ἡ ἴδεα εἶναι ἐπίσης μέτρον καὶ κριτήριον τοῦ ὥραίου. "Ἐπιπλα, σκεύη, ἔνδυματα καὶ ἄλλα παρόμοια ὑπηρετοῦν πρακτικοὺς σκοπούς. Ἐν τούτοις καὶ ταῦτα ἔχουν ἐν κάλλος ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὸν πρακτικὸν σκοπὸν των. Ταῦτα εἶναι τόσον ὅραιότερα, ὅσον ἀπλούστερον καὶ σαφέστερον ἐκφράζουν τὸν σκοπὸν τοῦ κατασκευαστοῦ καὶ ὅσον οὗτος πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὸν ἀνθρωπόν. Ἐν ἀγγεῖον ἔχει χάριν, ὅταν μὲ δὲ λιγὴν μᾶλις δεικνύῃ τὴν κίνησιν καὶ τὴν φευστότητα τῆς μορφῆς τοῦ ὑγροῦ, δύναται δὲ νὰ τὸ διαφυλάξῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ μεταγγίσῃ. Μία ἔδους εἶναι ὅραιά, ὅταν μὲ μάκρη ὑλικὰ μέσα ἐπιτελῇ τὸν σκοπὸν της, νὰ κάμηται τις ἀνέτως καὶ στερεῶς ἐπ^α αὐτῆς καὶ νὰ δύναται νὰ τὴν μετακινῇ κατὰ βούλησιν.

Εἰς τὰ κυρίως ἔργα τῆς τέχνης κριτήρια τελείως ἔξωτερικὰ διὰ τὸ ὅραιον δὲν δύνανται νὰ δρισθοῦν. Ὁ καλλιτέχνης ἔσωθεν ἀντλεῖ τὴν πληροφορίαν, ἐὰν τὸ ἔργον εἶναι τέλειον, διὰ θεωρήσεως τῆς ἀναλογίας τῶν μερῶν, τῆς ἀρμονίας, τῆς συμμετρίας, τῆς ἐνότητος τῆς μορφῆς καὶ τῆς συμφωνίας της μὲ τὴν ἴδεαν τὴν δποίαν ἐκφράζει. Ὅταν ἔξεταζω, ἐὰν ἐν χαρακτηριστικὸν εἰς τὸ μῆγαλμα ἐνὸς ἀθλητοῦ εἶναι κανονικόν, δὲν κάμνω σύγκρισιν αὐτοῦ μὲ τὴν γενικὴν ἔννοιαν ἀθλητής, ἀλλ᾽ ἐὰν τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο συμφωνῇ πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας λεπτομερεῖας τοῦ ἔργου. Ὅπάρχει μία a priori αἰσθητικὴ προστακτική, ἡ δποία μᾶς λέγει εἰς ἑκάστην συγκεκριμένην περίπτωσιν τὸ εἶναι ὅραιον. Νὰ κρίνω ὅραιον ἐν τοπίον ἢ ἐν πρόσωπον, μίαν συμφωνίαν ἢ ἐν ποίημα, ἐν μῆγαλμα ἢ ἐν μνημεῖον δὲν μοῦ ἐπιβάλλεται λογικῶς, ἀλλὰ πιέζομαι εἰς τοῦτο ἀπὸ μίαν ἔσωτερικὴν ἀνάγκην ἴδιαζούσης φύσεως. Εἰς τοὺς καλλιτέχνας ἡ ἀκρόασις τῆς αἰσθητικῆς ταύτης προσταγῆς εἶναι λίγαν ἔντονος. Ὁ Boileau εἰς τὴν «Ποιητικὴν τοῦ τέχνην» συμβουλεύει τὸν ποιητὴν νὰ συγκεντρώνεται εἰς τὸν ἑαυτόν του διὰ νὰ κρίνῃ μόνος του τὴν ὅραιότητα τῶν στίχων του. «Lisez et relisez. Polissez et repolissez» παραγγέλλει. Ὁ Goethe μετεσκεύαζεν ἐπὶ τριάκοντα ἔτη τὸ ἀριστούργημά του τὸν Faust ἀνευρίσκων ἐντός του τὰ αἰσθητικὰ κριτήρια διὰ τὸ ἐκάστοτε τελειότερον, δὲ Σολωμὸς ἀφῆκεν ἡμιτελεῖς τοὺς «Ἐλευθέρους Πολιορκημένους», ἵσως διότι δὲν τοὺς εὗρισκε συμφώνους πρὸς τὰ ἴδια του κριτήρια. Ὅταν εἰς ζωγράφος ἀλλάσσῃ τὸ χωῶμα εἰς ἓνα μέρος τοῦ πίνακός του, ἢ εἰς θεατρικὸς συγγραφεὺς μίαν σκηνὴν ἀπὸ τὸ δρᾶμα του, ἀμφότεροι ἀποβλέπουν εἰς ἐνδιγενῆ κριτήρια καὶ ὅχι εἰς κάτι ἔξω που ὑπάρχουν.

Κρίνοντες ἐν καλλιτέχνημα ἔξετάζουμεν τὰ θέμα, τὸ δποῖον ἔξελέγη, τὸν τρόπον τῆς παραστάσεως καὶ τὰ ὑλικὰ μέσα τῆς παραστάσεως. Πάντοτε εἰς τὴν δῆλην κρίσιν ἐπηρεαζόμεθα ἀπὸ τὴν ἰδέαν ποὺ ἔξελέγη νὰ παρασταθῇ καλλιτεχνικῶς, ἵναλόγως τῆς ἀξιολογικῆς σφαιρας ἔξι τῆς προέρχεται, ἐὰν εἴναι ἡ ψλική, ἡ βιολογική, ἡ ηθική, ἡ ἡ θρησκευτική. Μεταξὺ ὁμοίας ἐπιτυχίας εἰς τὴν παράστασιν πάντοτε κρίνομεν ὡς διάφορον τὸ ἔργον τέχνης τὸ εἰκονίζον ἰδέας τῶν ἀνωτέρων σφαιρών, διότι αὗται ἀπαιτοῦν ἐντονωτέρας πνευματικὰς πτήσεις. Πάντοτε ἡ ἀντίληψις περὶ ζωῆς ποὺ ἐκφράζεται, ἐὰν εἴναι ἀνωτέρα ἡ ἐπιπολαία, ἐπηρεάζει τὴν κρίσιν μας περὶ τοῦ ἔργου. Ἡ πρωτοτυπία τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἰδέας ἀκολουθεῖ κατόπιν. Κατὰ τρίτον λόγον λαμβάνεται ὑπὸ ὅψιν καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς παραστάσεως κατὰ πόσον εἴναι ἡ παραδεδομένη ἢ νέα. Εἶτε κρίνομεν ἐν μνημεῖον, εἶτε ἐν ἄγαλμα, εἶτε μίαν εἰκόνα, εἶτε μίαν μουσικὴν δημιουργίαν, εἶτε ἐν ποίημα πάντοτε τὰ ὡς ἀνω στοιχεῖα συμπαρίστανται εἰς τὴν κρίσιν μας. Πάντως δὲ κεντρικὸς σκοπὸς τοῦ ἔργου τέχνης είναι ἡ ὑλοποίησις τῆς ἰδέας. Τοῦτο ισχύει καὶ ἐκεῖ ὅπου χρησιμοποιοῦνται ὠρισμένα διεγερτικὰ μέσα, τὰ δποῖα κολακεύονταν τὰ αἰσθητήρια καὶ προσελκύονταν καὶ κρατοῦνταν τὴν προσοχήν, ὅπως είναι τὰ χρώματα εἰς τὴν ζωγραφικήν, οἱ τόνοι εἰς τὴν μουσικήν, τὰ μέτρα εἰς τὴν ποίησιν, αἱ περιπέτειαι εἰς τὸ δρᾶμα καὶ τὰ ποικίλματα εἰς τὴν γλυπτικήν. Πᾶσα τέχνη, ἡ δποία ἔξαιντλεῖται μὲ τὴν φροντίδα τῶν μέσων τούτων μόνον, χωρὶς νὰ δύναται νὰ μᾶς ἐμφανίσῃ πλήρως τὴν ἰδέαν, είναι ψευδής.

Συζήτησις μεγάλη ἐγένετο εἰς τὴν πατρίδα μας πρό τινων ἐτῶν περὶ τοῦ πρὸ τῶν Παλαιῶν Ἀνακτόρων ἀνεγερθέντος «Μνημείου τοῦ Ἀγγώστου Στρατιώτου». Κατ’ αὐτήν, ὡς ἦτο φυσικόν, ἀνέκυψε τὸ ζήτημα μὲ ποῖον αἰσθητικὸν κριτήριον θὰ ἐκρίνετο τὸ ἔργον. Εἰς τὴν συγκρεκομένην ταύτην περίπτωσιν, ἐφ’ ὃσον ἐπρόκειτο νὶ ἀνεγερθῆ τάφος, εἰς τὸν δποῖον νὰ ἀποτελοῦνται τὰ δστῆ ἐνὸς «Ελληνος στρατιώτου ἀγγώστου ταυτότητος, πεσόντος ὑπὲρ τῆς πατρίδος, ἵνα τιμηθοῦν συμβολικῶς οἱ ἀνώνυμοι ἥρωες, ποὺ προσέφερον ὑπὲρ τοῦ ἔθνους τὴν νεότητά των καὶ τὴν ζωήν των, τὸ μνημεῖον ἐπρεπε νὰ ἐκφράζῃ ὃσον τὸ δυνατὸν ἐμφανέστερον καὶ ὑποβλητικώτερον τὴν ἰδέαν τοῦ τάφου καὶ τῆς ἥρωϊκῆς θυσίας. Δι’ ἡμᾶς τοὺς «Ελληνας ὡς καὶ διὰ τοὺς ἀλλούς λαοὺς ἡ ἰδέα τοῦ τάφου ἐμπερικλείει τὴν ἔξεικόνισιν ἐνὸς τόπου ἀποκόσμου γαλήνης, γεννῶντος εἰς τὸν θεατὴν σκέψεις περὶ τοῦ αἰωνίου μυστηρίου τοῦ θανάτου. Πάντοτε δὲ μνημειακὸς τάφος πε-

φιλαπιθάνει ἐν ἐσωτερικὸν διαιμέρισμα, ὃπου ἀναπαύεται ὁ νεκρός. Ἐπομένως, ἐφ' ὅσον ἔξελέγη ὁ πρὸ τῶν Παλαιῶν Ἀνακτόρων χῶρος ὃς ὁ μᾶλλον περίοπτος διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ μνημείου, ἔπειτε τὸ κέντρον τοῦ μνημείου νὰ ἀποτελῇ εἰς νεκρικὸς θάλαμος. Εἰς τὸν κεντρικὸν βασικὸν τοῖχον, ὃπου νῦν τὸ μάναγλυφον τοῦ διπλίτου, θὺν ἦτο δυνατόν, φρονοῦμεν, νὰ γίνῃ ἐνσκάριτὸν ἀρχετὸν εὐρύχωρος, ὥστε νὰ σχηματισθῇ ὁ θάλαμος, ὃπου νὺν εὑρίσκεται ὁ τάφος τοῦ ἥρωος. Οὗτῳ θὰ ἐγεννᾶτο ἡ πραγματικὴ ἐντύπωσις τοῦ τάφου. Τὸ σκιόφως τοῦ θαλάμου δρώμενον ἐκ τῆς λεωφόρου καὶ διακοπτόμενον μόνον ἀπὸ τὴν ἀμυνδρὰν λίμνην ἐπιταφίου κανδήλας θὰ ἐγέννη πράγματι σκέψεις περὶ τοῦ μυστηρίου τοῦ θανάτου καὶ τῆς θυσίας. Ο θάλαμος θὰ ἐκλείστη μὲ γαμλαῖς καγκλίδας, ἔξωθι τῶν ὅποιων θὰ ἴσταντο οἱ τιμητικοὶ φρουροί. Μὲ τοιαύτην διάταξιν τῶν μελῶν τοῦ μνημείου ἡ ὅλη ἐντύπωσις ἐκ τῆς θέας τοῦ τάφου τοῦ ἥρωος θὰ ἐπηυξάνετο διὰ τῆς ἐπιπροστιθεμένης ἰδέας, δτὶ τὸ βουλευτήριον, ὃπου συνέρχονται καὶ βουλεύονται οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Ἑθνους εἶναι θεμελιωμένον ἐπὶ τῶν δστῶν τῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας μας θυσιασθέντων, ὃπως τονίζεται καὶ ὁ Ἑθνικός μας ὑιινος. Υπὸ τὴν σημερινήν του μορφὴν τὸ μνημεῖον, ἐνῷ ἔχει ωρίαν διαρρύθμισιν τοῦ γύρω χώρου, δὲν ἐμφανίζεται ἐνότητα τῶν κυρίων μελῶν. Τοῦ λείπει ἡ ἐντονος παράστασις τῆς κυρίας ἰδέας. Ἀφ' ἑτέρου αἱ πολλαὶ ἐπιγραφαὶ ἀπορροφοῦν τὴν προσοχὴν τοῦ πλησιάζοντος θεατοῦ καὶ κάμνουν νὰ ὑπεισέλθῃ ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς πολὺ λογικὸν στοιχεῖον εἰς βάρος τῆς συνολικῆς καλλιτεχνικῆς ἐντυπώσεως.

Κατὰ πᾶσαν δημιουργίαν τὴν οὖσαν τῶν πραγμάτων ἀποκαλύπτει ὁ καλλιτέχνης ὅδηγούμενος ἀλὸ μίαν ἐνόρασιν. Μὲ αὐτὴν εἰσδύει πολὺ βαθύτερον ἀπὸ δτὶ μὲ τὴν γυμνὴν γνῶσιν, φθάνων εἰς αὐτὴν τὴν θέαν τῶν ἰδεῶν ἐν Πλατωνικῇ ἐννοίᾳ. Ἐχων τὸ χάρισμα νὰ τὰς ἰδῃ, ὅδηγει καὶ τοὺς ἄλλους εἰς τὴν θέαν των.

Ἡ ἵκανότης τῆς γνώσεως τῶν αἰσθητικῶν μορφῶν εἶναι γενικὴ ὁργάνωσις τοῦ πνεύματος μας ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν κατὰ τὰς αἰσθητικὰς κατιγορίας ὁργάνωσιν τῆς φύσεως. Δὲν ἀποδεχόμεθα τὴν γνώμην, δτὶ δὲν ὑπάρχουν καθ' ἐαυτὰ ὠραῖα ἢ σχῆμα πράγματα, ἀλλὰ μόνον φαινόμενα καὶ μεταβολαὶ εἰς τὰς ὅποιας ὁ ἀνθρώπος ἔμβάλλει ἐκάστοτε αἰσθητικὰς ἀξίας, ἀλλοτε ἄλλας. Ὁπως ὁ ὄφθαλμός μας κατεσκευάσθη διὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἔξω ἥμῶν ὑπάρχοντος φωτός, τὸ οὖς διὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἥχων, ἢ ρίς καὶ ἡ γλῶσσα διὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν χημικῶν οὖσιῶν, οὗτω καὶ τὸ καλλιτεχνικὸν αἰσθητήριον μᾶς ἔδιδυ

διὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς καλλιτεχνικῶς ὠργανωμένης πραγματικότητος. Δὲν γεννῶμεν ἡμεῖς τὸ ὕραίνοντον ὑποκειμενικῶς, ἀλλ᾽ ἀναγνωρίζομεν τὸ ὑπάρχον, ὅπως δὲ φυταλμός μας δὲν γεννᾷ τὸ φῶς, ἀλλ᾽ ἀντιλαμβάνεται τὸ ἔξω αὐτοῦ ὑπάρχον.

Χάος εἰς τὴν φύσιν δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ νόμοι μὲν καὶ κανονικότητες εἰς τὸν ἀνόργανον χώσμον, μιօρφαὶ δὲ καὶ ὕραιότης καὶ πλοῦτος χρωμάτων καὶ σχημάτων εἰς τὸν ὄργανικόν. Οἱ βιολόγοι οἱ ἴδιοι δέχονται τοῦτο ὡς συμπέρασμα τῆς ἀναλυτικῆς των ἔρευνης⁽¹⁾. 'Ο Μόβιους παρατηρεῖ, ὅτι καὶ μόνη ἡ ὑπαρξίας τῶν κατὰ τόσους ποικίλους τρόπους ἐσχηματισμένων 3700 εἰδῶν τῶν Δεσμιδειδῶν καὶ τῶν 6000 περίπου εἰδῶν τῶν Διατομωδῶν, μικροτάτων ὑδροβίων φυτῶν, ἀρκεῖ, ἵνα σχηματίσωμεν τὴν πεποίθησιν, ὅτι κατὰ τὴν γένεσιν τῶν ζωϊκῶν εἰδῶν δὲν παῖζει ἀποφασιστικὸν ρόλον ἢ ἀρχὴ τῆς προσαρμογῆς, ἀφοῦ δλα αὐτὰ τὰ μυριόμορφα εἶδη ζοῦν ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους ζωῆς. Πολὺ περισσότερον αἴ μιօρφαὶ τῶν Ὀρχειοειδῶν, τὰ σχήματα καὶ χρώματα τῶν καιρικῶν καὶ σπερμάτων μαρτυροῦν περὶ τῆς ἐν τῇ φύσει ὑπάρχεισας τοῦ ὕραίου ὡς αὐτονόμου ἀρχῆς⁽²⁾.

Ἡ ὕραιότης ὡς ὄντολογικὴ ἀρχὴ εἶναι ἡ συντελοῦσα, ἵνα τὰ μεγάλα ἔργα τέχνης ἔχουν αἰωνιότητα καὶ καθολικότητα ὡς πρὸς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀξίας των. 'Ἐνεκα τοῦ ὡς ἀνω λόγου δὲ Τάινι ἐδίδαξεν, ὅτι διαθητὸς ὕραιότητος ἐνὸς ἔργου εἶναι ἀνάλογος τῆς διαρκείας του. 'Υπεράνω τοῦ πιροδικῶς ὕραίου, τοῦ θεωρουμένου ὡς τοιούτου· ἐπὶ 3—4 μόνον ἔτη καὶ τὸ δρόποιον ἀναφέρεται εἰς τὴν ἔξωτερικὴν ἐνδυμασίαν καὶ τὸν συρμόν, εἶναι ἐκεῖνο τὸ δρόποιον ἐθεωρήθη ὕραίον ἐπὶ μίαν δλόκληρον γενεάν. 'Ακόμη ὑψηλότερον ἰσταται τὸ ὕραίον, τὸ δρόποιον ἐθεωρήθη τοιοῦτο ἐπὶ μίαν δλόκληρον ἰστορικὴν περίοδον π.χ. τὴν Κλασικὴν ἐποχήν, τὸν Μεσαίωνα, τὴν Ἀναγέννησιν. 'Υπεράνω αὐτοῦ ἐγείρεται ἐκεῖνο τὸ δρόποιον χαρακτηρίζει συνεχῶς ἐνα δλόκληρον λαόν, π.χ. τοὺς Ἑλληνας, τοὺς Ἀραβιας κλπ. 'Υπεράνω τούτου εἶναι ἡ τέχνη ἐνὸς δλοκλήρου κύκλου πολιτισμοῦ, π.χ. τῶν Ἰνδοευρωπαίων, τῶν Ἀσιατῶν. 'Υπεράνω διισις καὶ τούτου εἶναι τὸ ὕραίον τὸ δρόποιον ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τῶν

(1) Παραβ. Spetsieris K., Das Formproblem in der Naturphilosophie der Gegenwart, München 1938.

(2) Möbius M., Ueber nutzlose Eigenschaften an Pflanzen und das Prinzip der Schönheit. Ber. d. deutsch. botan. Gesellschaft. Bd 21 1906, S. 6—7.

ἀνθρώπων ὅλων τῶν ἐποχῶν. Ἡ Ἰλιάς καὶ ἡ Θεία Κομῳδία, Οἱ Πέρσαι τοῦ Αἰσχύλου καὶ ἡ Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις τοῦ Σοφοκλέους, ὁ Μάκβετ τοῦ Shakespeare καὶ ὁ Faust τοῦ Goethe, οἱ Ψαλμοὶ τοῦ Δαυΐδ καὶ τὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος, ὁ Παρθενών καὶ ἡ Notre Dame, ἡ Ἀφροδίτη τῆς Μήλου καὶ ἡ Mona Lisa δὲν φοβοῦνται τὸν χρόνον οὔτε τὰ γεωγραφικὰ πλάτη καὶ μήκη (¹).

Σήμερον κατακλυζόμεθα ἀπὸ ὑπερπαραγωγὴν δημιουργημάτων εἰς ὅλα τὰ πεδία τῆς τέχνης μὲ τάπεις καὶ τρόπους (ταπιέτες) ποικιλούμους. Ως μέτρον κρίσεως δι’ αὐτὰ ὑὰ εἶναι τὸ ἐρώτημα : *Ποῖα ἐκ τούτων θὰ προσέχωνται μετὰ τὸν θάνατον τῶν δημιουργῶν των καὶ θὰ αυξήσουν;*

7. ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ

Ἡ μεταφυσικὴ δρμὴ παρακινοῦσα συνεχῶς τὸν ἀνθρωπον νὰ καθορίσῃ τὴν θέσιν του ἐντὸς τοῦ κόσμου καὶ γὰ συλλάβῃ τὸ νόημα τῆς ζωῆς ὄδηγε εἰς θεωρίας περὶ τοῦ συνόλου τοῦ Elvai, περὶ τῆς πηγῆς τῆς ζωῆς καὶ περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν πηγὴν ταύτην. Ἡ μεταφυσικὴ αὕτη δρμὴ ἔχει, ὡς εἴδομεν, διπλὴν ἐκδήλωσιν, τὸ μὲν θρησκευτικὴν τὸ δὲ φιλοσοφικήν. Ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ιστορίας ἔχομεν θεμελιώσεις θρησκειῶν καὶ συστήματα φιλοσοφικὰ παραλλάσσοντα. Εἰς ἔκαστον τούτων ὑπάρχει ἀφ’ ἐνὸς μὲν εἰς κοινὸς βασικὸς πυρήν, ἀφ’ ἑτέρου δὲ ἔξωτερη παράστασις, λεπτολόγος μὲ στοιχεῖα εἰλημμένα ἐκ τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ λαοῦ, ὃντεν προέρχεται ἔκαστον σύστημα. Ἡδη γεννάται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξουν κριτήρια βιηθοῦντα εἰς τὴν κύρωσιν τῆς ἀληθείας τοῦ πυρῆνος τούτου παρὰ τὰ ἀλλάσσοντα ἔξωτερικὰ στοιχεῖα.

Ἡ θρησκευτικὴ γνῶσις ἐμφανίζει ἴδιαζουσαν μορφὴν ἐγκυρότητος. Ἡ βεβαιότης περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς ὑπερτάτου δόντος στηρίζεται εἰς μίαν ἐσωτερικὴν πληροφορίαν ἔχουσαν τὸν χαρακτῆρα πραγματικότητος ίσχυροτάτης ἀξίας καὶ τὴν ἐπίγνωσιν, ὅτι πρόκειται περὶ ἀνωτάτης ἀληθείας. Ὁ πιστὸς αἰσθάνεται, ὅτι πρόκειται περὶ ὑψίστου καὶ σοβαρωτάτου πράγματος, σοβαρωτέρου καὶ βεβαιωτέρου ἀπὸ πᾶν ἄλλο εἶδος γνώσεως καὶ βιώσεως. Δὲν ὑπάρχει θλιβερωτέρα ἐκδήλωσις διὰ

(¹) Taine H., Philosophie de l'art, tome 2e Paris 1909 p. 247.

μίαν ἐποχὴν ἀπὸ τοῦ νὰ ζητῇ ἀποδεῖξεις περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ἀναλόγους πρὸς τὰς μαθηματικὰς καὶ φυσικάς. Τοῦτο εἶναι δεῖγμα, ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ φωνὴ ἔγινεν ἀλαλος. Εἶναι ως νὰ ζητῶμεν λογικὰς ἀποδεῖξεις διὰ τὴν σημασίαν ἐνὸς ὠραίου πράγματος.

Εἰς τὸν δυναμένους νὺν αἰσθανθοῦν ἐσωτερικῶς τὴν θρησκευτικὴν βίωσιν ἢ μετάδοσις θρησκευτικῶν ἀληθειῶν γίνεται δὲν κόπου. "Οπουδήποτε ἔχεινη ἔχει σβεσθῆ, ἢ διὰ τῆς λογικῆς κατάπεισις οὐδὲν ὀφελεῖ. Δὲν δυνάμεθα νὰ προσηλυτίσωμεν ἓνα ἄλιτρον μὲ ἐπιστημονικὰ δεδομένα. "Ο E d d i n g t o n παρατηρεῖ σχετικῶς, δύτι εἶναι τόσον ὀλίγον δυνατὸν νὰ ἐμβάλω λογικῶς εἰς ἓνα ἄλιτρον θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, δόσον εἰς ἓνα Σκῶτον τὴν κατανόησιν εὑφυιόλογημάτων. Ἡ μόνη ἐλπίς, λέγει, διὰ μίαν κατάπεισιν τοῦ Σκώτου εἶναι νὰ ζῇ μαζὶ μὲ εὐθύμιους συντρόφους. Τότε μόνον ἴσως ἀνακύψῃ ἢ γνῶσις, δτι λείπει ἀπὸ τὴν ζωὴν του κάτι, τὸ δποῖον ἀξίζει νὰ τὸ ἀποκτήσῃ. Πιθανῶς εὑρίσκεται εἰς τὰς ἀποκρύφους γωνίας τῆς ψυχῆς του κεκρυμμένος ὁ σπόρος τοῦ Ήμιορ καὶ ἀναμένει τὴν διέγερσιν δι' ἐνὸς κτυπήματος ἔξωθεν. "Ο αὐτὸς τρόπος ἐνεργείας συνιστᾶται καὶ διὰ τὴν διέγερσιν τῆς θρησκευτικῆς γνώσεως.

Βεβαίως γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, μήπως ἡ ἐσωτερικὴ γνῶσις μᾶς ὅδηγει εἰς παρανοήσεις καὶ πλάνας. "Οπως δημοσιεύεται τὴν διαμορφοῦμεν τὰ ἐκ τοῦ φυσικοῦ Εἶναι δεδομένα εἰς τὸν πλοῦτον τῆς γινωσκομένης ἐμπειρίας, ὃντες βέβαιοι, δτι συλλαμβάνομεν κάτι τὸ ἀληθές, καθ' δημοιον τρόπον βεβαιούμεθα, δτι, δταν ἐξ ἀμέσου ἐσωτερικῆς πείρας περιβάλλωμεν τὸν κόσμον μὲ θρησκευτικὸν χρῶμα, ἀποδίδομεν κάτι τὸ ἀληθές. Καὶ τοῦτο ἐπίσης δὲν δύναται νὰ εἶναι μία παρερμηνεία τοῦ Εἶναι, ἀλλ' ἢ ἐκπλήρωσις μᾶς ὑψηλοτέραις λειτουργίας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

Οὐσία τῆς θρησκείας εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ἀντίληψις περὶ ἔξαρτίσεώς μας ἀπὸ κάτι ὑπέρτερον, τὴν πηγὴν τῆς ζωῆς, περὶ μηδαμινότητος τῆς γηίνης μας ὑπάρξεως ἐν σχέσει πρὸς τὸ σύμπαν, δ σεβασμὸς καὶ ἡ εὐλάβεια πρὸ τοῦ ὑπερτέρου τούτου καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη πρὸς αὐτό. Πᾶσα θρησκευτικὴ διδασκαλία δύναται νὰ ποικίλῃ κατὰ τὸν συμβολισμὸν καὶ τὸν τρόπους ἔξεικονίσεως τῶν βιώσεων τούτων. "Ινα δημοσιεύεται ἀληθής, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ὁ ὡς ἀνω ἐσώτατος πυρὴν κάτωθεν τῶν συμβόλων. Πλεῖστοι τῶν συγχρόνων ἔλευθεροφρόνων, παρ' ὅλας τὰς κριτικὰς προσβολάς των κατὰ πλείστων χριστιανικῶν δογμάτων, εἰς τὴν ἀτομικὴν καὶ τὴν οἰκογενειακὴν των ζωὴν τηροῦν τὰς παραδεδομένας

τελετὰς τοῦ βαπτίσματος, τοῦ γάμου καὶ τῆς ταφῆς, ἐκφράζοντες οὕτω τὴν ἴδιαίζουσαν συγκίνησίν των κατὰ τὴν αὐτοσυγκέντρωσιν πρὸ τοῦ μυστηρίου τῆς γεννήσεως τοῦ ἀνθρώπου, τῆς παρ' αὐτοῦ θεμελιώσεως νέας οἰκογενείας καὶ τοῦ τέλους τῆς ζωῆς του.

Εἰς ἐρευνητής, ὁ δόποις ἔξετάζει τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν μὲ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦτο κοιτήσιον, σχηματίζει ἄλλην ἀντίληψιν διὰ τοὺς ἀρχαίους θεοὺς ἀπὸ τὸν ἐρευνῶντα αὐτὴν μόνον διὰ τῆς λογικῆς⁽¹⁾. Τὰ «Ἐλευσίνια μυστήρια» ἔξεταζόμενα ἐκ τῆς ἀπόψεως τῆς ὑπάρξεως τῆς Θεᾶς Δήμητρος παρουσιάζονται ὡς μὴ ἀληθῆ. Ἐρευνώμενα ὅμως ἐκ τῆς ἀπόψεως τῆς καθ' ἔκαστον ἔτος βιώσεως τοῦ θαύματος τῆς ἀναγεννωμένης φύσεως ἐμπερικλείουν ἔνα πυρῆνα γνησίας θρησκευτικῆς ἀληθείας. Καὶ εἰς τοὺς ἰδίους τοὺς "Ελληνας ὅταν ἔπαινε νὰ εἴναι ζωηὸς ἢ βίωσις τοῦ θαύματος τούτου καὶ ἔξητάζετο λογικῶς ἢ ίστορία αὐτῆς ταύτης τῆς Δήμητρος, ἂν ἦτο πραγματικὴ ἢ ὅχι, ἐπηκολούθησεν μὴ κατάπτωσις τῆς θρησκείας.

Τὴν ὡς ἄνω ἀντίληψιν περὶ θρησκείας διετύπωσεν ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὸν ἀπολεσθέντα διάλογον «περὶ Φιλοσοφίας», ὅπου ἀξιοῖ «τοὺς τελονμένους οὐ μαθεῖν τι δεῖν, ἀλλὰ παθεῖν καὶ διατεθῆναι, δηλούτι γενομένοις ἐπιτηδείοις»⁽²⁾. Ἀνιλογόν τι ἐκφράζει ὁ Παλαμᾶς εἰς τὸν «Βωμούς» του, ὅταν λέγῃ, δτι

«Κάθε φορὰ τὸ σήμαντρο τοῦ ἐσπερινοῦ ἢ τοῦ ὅριθρου ποὺ σπρώχνει μιὰ φτωχὴ ψυχὴ νὰ κάμη τὸ σταυρό της, τὸ κίνημα τὸ ἀθέλητο κι' ἀπ' τὴν καρδιὰ βγαλμένο πιὸ πολὺ ἀξίζει, πιὸ σοφὸ τὸ σταυροκόπημα της κι' ἀπ' ὅλους τῶν πολύξεωρ τοὺς νόμους καὶ τοὺς δρόμους».

Παραλλήλως πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ ταῦτα κοσμοθεωρητικὰ κριτήρια ἄλλοι ἀποβλέποντες εἰς τοὺς κινδύνους ὑποκειμενισμοῦ προέτειναν ὡς

(¹) «Ἡ λατρεία τοῦ Θεοῦ ἦτο ἡ εὐλαβῆς ἐποπτεία τῆς ὑπεργηίνης ὁραιότητος. Τοῦτο ἦτο ὅλον· ἐσωτερικὴ κατάνυξις καὶ βίωσις. Εἶναι ίεροσυλία νὰ διμιῇ τις περὶ λατρείας τῶν ἀγαλμάτων. Ἀπιγορεύετο νὰ κατασκευάζῃ πᾶς τις εἰκόνας τοῦ Θεοῦ, διότι τὸ θεῖον ἐπρεπε νὰ ἀποκαλυφθῇ διὰ τῆς τέχνης. Τοῦτο πρέπει νὰ γίνῃ ἀντιληπτόν. Δέον νὰ κατανοηθῇ, δτι ὁ σκοπὸς πρὸς δν ὠδήγει ὁ "Ἐρως τῆς Διοτίμας ἦτο ἡ θέα τοῦ αἰωνίως ὥραίου. Αὕτη εἴναι ἡ Ἑλληνικὴ Πλατωνικὴ Θρησκεία. Ὄμοίου εῖδους εἴναι δτι ὁ Πλωτίνος ἐβίου ὡς συνέγνωσιν μὲ τὸ θεῖον κατὰ τὸν βιθυνισμόν του εἰς σκέψεις». William von Möllendorf U. von, Der Glaube der Hellenen, Bd II Berlin 1932 S. 104.

(²) Ἀποστ. 15, ἐκδ. Rose.

στοιχείον κύρους τὴν καθολικότητα καὶ τὴν διάρκειαν. Μία ἰδέα, εἶπον, ἡ δποία ἐγένετο παραδεκτὴ ἀπὸ ὅλους τοὺς λαοὺς ἐπὶ αἰώνας ὄλοκλήρους, εἶναι ἀληθής. Εἶναι ἡ συμφωνία τῶν γενεῶν (*consensus gentium*). "Οσον εὔρυτέρα καὶ διαρκεστέρα εἶναι ἡ συμφωνία, τόσον βεβαιοτέρα καθίσταται μία ἀλήθεια. Ἡ σκέψις, δτι λαοὶ ὄλοκληροι ἐπὶ χιλιετηρίδας συνεκινήθησαν διὰ τὰς αὐτὰς ἰδέας, φέρει μίαν ἐνδυνάμωσιν εἰς τὴν πεποίθησιν περὶ τῆς ἀληθείας των. Τὸ κριτήριον τοῦτο εἰσηγήθησαν οἱ Στωϊκοί, ἐξ αὐτῶν δὲ τὸ παρέλαβον ὁ Κικέρων καὶ ὁ Σενέκας (¹). Ο *Herbert von Cherbury* κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὸν ζει δμοίως τὴν *consensus universalis*. Ο *Durkheim* εἰσηγεῖται παρόμοιόν τι, δταν διδάσκῃ, δτι ἡ σταθερότης (*stabilité*) τῆς ἰδέας, ἡ ἀπαλλαγή της ἀπὸ φευγαλέας ἐντυπώσεις, ἡ καθολικότης καὶ τὸ ἀπόρσωπόν της (*impersonnalité*) ἀποτελοῦν ἐγγύησιν περὶ τῆς ἀληθείας της (²).

Πράγματι ὑπάρχουν βασικαὶ ἀλήθειαι, ἔχουσαι ἄλογον τὴν προέλευσιν καὶ ἀποτελοῦσαι τὴν οὖσίαν τῆς πνευματικότητος τοῦ εἶδους ἀνθρωπος, αἵτινες ἀναγνωρίζονται εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς καὶ καθ' ὅλας τὰς ἐποχάς. Εἶναι ἐκεῖναι, περὶ τῶν δποίων λέγει ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὴν "Αντιγόνην, δτι «οὐδεὶς οἴδειν ἐξ ὅτου φάμη». Τὸ στοιχεῖον τῆς καθολικότητος καὶ τῆς διαρκείας δμως ἔχει ἀσθενεῖς πλευράς. Ἀναμφιβόλως μία ἀλήθεια ἀπαξ γνωσθεῖσυ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναγνωρίζεται πάντοτε καὶ ἀπὸ ὅλους. Δὲν ἔπειται δμως ἀναγκαῖως, δτι πᾶν δτι ἀναγνωρίζεται καθολικῶς, εἶναι καὶ ἀληθές. Ἡ κίνησις τοῦ ἥλιου περὶ τὴν γῆν ὑπῆρξε καθολικὴ πίστις ὅλων τῶν λαῶν ἐπὶ χιλιετηρίδας καὶ δμως ἥλεγχη ὡς ἀνακριβής. Ἡ καθολικὴ πίστις εἰς τὸν διάβολον δὲν εἶναι κριτήριον τῆς ἀληθείας τῆς ὑπάρχεως τοῦ διαβόλου.

Ἡ συμφωνία τῶν γενεῶν εἰς τοὺς "Ορθολογιστὰς λαμβάνει τὴν μορφὴν τῆς καθολικότητος τοῦ κύρους (*Allgemeingültigkeit*). Μία κρίσις δηλαδὴ δέον νὰ ἔχῃ κῦρος καθολικὸν καὶ νὰ ἐμφανίζῃ ἀναγκαιότητα διὰ πᾶσαν συνείδησιν, παντοῦ καὶ πάντοτε. Νὰ ἔχῃ κῦρος διὰ τὴν συνείδησιν ἐν γένει (das Bewusstsein überhaupt) κατὰ τὴν ἔκφρασιν

(¹) «Multum dare solemus praesumptioni omnium hominum, et apud nos veritatis argumentum est aliquid omnibus videri». *Seneca Epist. 117, 6.*

(²) *Durkheim E., Les formes élémentaires de la vie religieuse* p. 622—623.

τοῦ Kant. Ή αλήθεια τῆς γνώσεως συνίσταται εἰς τὴν ἀπελευθέρωσήν της ἀπὸ τὴν ἀτομικότητα. Διὰ τοῦτο τὸ Ἐγὼ εἰς τὴν τελείαν γνῶσιν εἶναι ἐν ὑπερατομικὸν Ἐγώ. Ή καθολικότης ὅμως καὶ ὑπὸ τὴν δευτέραν ταύτην λογικὴν μορφὴν δὲν δύναται νὰ μᾶς ἐγγυηθῇ τὴν ἀλήθειαν. Ή «συνείδησις ἐν γένει» ἡ ὑπὲρ τὰ ἀτομικὰ Ἐγὼ προβαλλομένη εἶναι ἐν πλάσμα (Fiktion), κάτι τὸ δποῖον δὲν ἔχει ἴδιαν ὑπαρξίαν. Ἔπειτα, ὅταν πιστεύω εἰς μίαν ἰδέαν, δὲν ἀμφιβάλλω διὰ τὴν βεβαιότητά της, ἐάν πολλοὶ ἄλλοι δὲν τὴν παραδέχωνται. Αἱ ἀμφιβολίαι αὖται τῶν ἄλλων εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχωνται ἀπὸ ἔλλειψιν ἴκανότητος πρὸς ἀντίληψιν καὶ βίωσιν τοῦ δρόμου, ἡ ἀπὸ ἔλλειψιν θάρρους καὶ εἰλικρινείας πρὸς ὅμολογίαν του.

Η φιλοσοφικὴ θεώρησις τῶν ἀνωτάτων προβλημάτων τελειοῖ τὴν περὶ κόσμου καὶ ζωῆς εἰκόνα μας, ἀφ' ἐνὸς μὲν ὡς ἀναφερομένη εἰς τὴν δλότητα τοῦ περιεχομένου τῆς ἐμπειρίας μας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς ἐπιτυγχανομένη μὲ τὴν δλην γνωστικήν μας δογάνωσιν. Ἔργον της εἶναι, νὰ κατανοήσῃ ὅλα τὰ εἴδη τοῦ Είναι, τὰ δποῖα δὲν εἶναι μόνον τὰ πράγματα καὶ τὰ σύμβολά των, ἀλλὰ καὶ αἱ ἀξίαι καὶ αἱ ποιότητες τῆς ζωῆς. Ως παρατηρεῖ ὁ Fouillé, διὰ τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας ὁ κόσμος παραπένει ἐν κάτοπτρον τεθραυσμένον, ὅπου ἑκαστον τεμάχιον δίδει μίαν μικρὰν καὶ ἀμυδρὰν εἰκόνι τοῦ Είναι. Η Φιλοσοφία ἀντιθέτως προσαρμόζουσα τὰ τεμάχια προσπαθεῖ νὰ ἵδῃ σαφῶς καὶ καθαυῶς τὴν μεγίλην εἰκόνα τοῦ σύμπαντος. Τοῦτο ἐπιζητοῦσα δὲν ἀποβαίνει μίαν ἀπλῆ Ἐγκυλοπαιδεία τῶν ἐπὶ μέρους γνώσεων, ἀλλ' ἀνυψοῦται ὑπεράνω τοῦ παρατιθεμένου ποικίλου ὑλικοῦ εἰς μίαν δημιουργικὴν σύνθεσιν. Η σύνθεσις αὕτη δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐννοιολογική, ἀλλ' ἐν ἀνώτατον βίωμα περὶ κόσμου, Τὴν ἴδιαζουσαν ὑφήν της κηρύττει ὁ Πλάτων εἰς τὴν Ἐβδόμην ἐπιστολήν του, ὅταν λέγῃ περὶ αὐτῆς, ὅτι «ρητὸν οὐδαμῶς ἐστιν ὡς ἄλλα μαθήματα, ἀλλ' ἐκ πολλῆς συνιουσίας γιγνομέρης περὶ τὸ πρᾶγμα αὐτὸν καὶ τοῦ συζῆν ἐξαίφνης, οἷον ἀπὸ πυρὸς πηδήσαντος ἐξαφθὲν φῶς, ἐν τῇ ψυχῇ γενόμενον αὐτὸν ἥδη τρέψει»⁽¹⁾.

Τὸ ὡς ἀνω ἔργον τῆς Φιλοσοφίας μᾶς παρέχει καὶ τὸ κριτήριον περὶ τοῦ δρόμου. Κοσμοθεωρίαι καὶ βιοθεωρίαι στηριζόμεναι εἰς ἐν μόνον εἰδος γνώσεως καὶ ἀποδίδουσαι μίαν μόνον πλευρὰν τοῦ Είναι τυγχάνουν ἀπορριπτέαι. Εἶναι οἱ διάφοροι — ισμοί, οἱ μεταφέροντες

(1) Πλάτων, Ἐβδόμη έπιστολή 341 D,

ἀρχὰς ίσχυούσας δι’ ἓν μόνον ὄντολογικὸν πεδίον εἰς ἄλλα ἀνώτερα καὶ ποιοτικῶς διάφορα. Παράδειγμα ἔχομεν τὸν Ὅλισμὸν καὶ τὸν Ὀρθολογισμόν. Ὁ πρῶτος νομίζει, ὅτι τὸ πᾶν ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι ἀτομα ὑλικὰ συμμιγνύμενα καὶ χωριζόμενα κατὰ μηχανικοὺς νόμους. "Αν ὅμως τοῦτο ἀληθεύῃ διὰ τὴν σφαιραν τῆς ἀνοργάνου ὑλῆς, δὲν ἐπαρκεῖ νὰ ἔξηγήσῃ οὔτε τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς, οὔτε τῆς ψυχῆς, οὔτε τοῦ πνεύματος. Ὁ Ὀρθολογισμὸς ἀφ’ ἐτέρου ἐμπερικείει ἀνάλογον μονομέρειαν, διὰν δέχεται ὃς μόνην πηγὴν γνώσεως τὴν λογικὴν γνῶσιν. Αὕτη ίσχύουσα διὰ τὴν γνῶσιν τῶν πραγμάτων καὶ ἐννοιῶν θὰ ἀφινεῖ νὰ τῆς διαφύγουν ἢ σφαιραν τῆς δργανικῆς ζωῆς, ἢ σφαιραν τῆς προσωπικῆς μας ζωῆς, ἢ σφαιραν τῶν πνευματικῶν μας δημιουργιῶν τῶν ἐκφραζούσων τὸν πλοῦτον τοῦ ἐσωτερικοῦ μας Εἶναι (ἀξιολογικὴ σφαιρα) καὶ ἢ σφαιραν τοῦ ἀπολύτου, ἐξ οὗ αἰσθανόμεθα, ὅτι ἔξαρτώμεθα (μεταφυσικὴ σφαιρα).

Πᾶσα ἀπόπειρα νὰ ἀναγιθῇ μία ἐκ τῶν σφαιρῶν τούτων εἰς ἄλλην ὁδηγεῖ εἰς πλάνην. Πλάνη εἶναι, νὰ θέλωμεν νὰ ἀναγάγωμεν τὸν ἐσωτερικόν μας κόσμον εἰς τὸν ἐξωτερικόν, ὅπως διδάσκει ἡ Λίσθησιοκρατία. Πλάνη εἶναι νὰ θέλωμεν γὰρ ἀναγάγωμεν τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον εἰς τὸν ἐσωτερικόν, δπως κηρύττουν ἡ Ἱδεοκρατία καὶ δ Νεοκαντιανισμός. Πλάνη εἶναι νὰ ζητῶ ἀποδείξεις, δηλαδὴ τρόπους γνώσεως ίσχυοντας διὰ τὰ πράγματα, προκειμένου περὶ τοῦ θείου.

Γνησία Φιλοσοφία εἶναι ἡ ἀπελευθεροῦσα ἀπὸ τὴν μονομέρειαν. Εἶναι ἡ θέα τοῦ οὐσιώδους ὅλων συγχρόνως τῶν πραγμάτων, φαινούμενων καὶ μορφῶν τοῦ Εἶναι. Εἶναι ἡ πτεροφυΐα τῆς ψυχῆς καὶ ἀνοδος πρὸς τὸ καθολικόν.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΙΔΩΝ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

1. ΠΑΡΑΛΛΗΛΙΑ, ΔΙΑΛΛΗΛΙΑ ΚΑΙ ΕΝΟΤΗΣ ΤΩΝ ΕΙΔΩΝ ΓΝΩΣΕΩΣ

Τὸ ἀναπτυχθέντα εἶδη γνώσεως, ἢ βιολογικὴ γνῶσις, ἢ γνῶσις προσώπων, ἢ γνῶσις πραγμάτων, ἢ γνῶσις συμβόλων καὶ ἐννοιῶν, ἢ μῆθική, ἢ αἰσθητική, ἢ θρησκευτικὴ καὶ ἡ φιλοσοφική, ἔχουσι μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ρίζαν ἐξ ἣς προέρχονται, τὴν ἐνιαίαν λειτουργίαν τῆς γνώσεως τὴν ἐν τῇ συνειδήσει ἐκφαινομένην. Ἡδη γεννᾶται τὸ ἐρώτημα ποία εἶναι ἢ σχέσις τούτων πρὸς ἄλληλα.

Ο Comte, δ ὅποῖος εἶχε διακρίνει τρία βασικὰ εἶδη γνώσεως, τὴν θρησκευτικήν, τὴν μεταφυσικὴν καὶ τὴν θετικήν, ἥμελησε νὰ τὰ παρουσιάσῃ ὡς ἀποτελοῦντα τρεῖς βαθμίδας ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, τὸ ὅποῖον ἐν τῇ ἴστορικῇ του πορείᾳ ἀπηλλάγη τῶν κατωτέρων εἰδῶν, τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ μεταφυσικοῦ καὶ ἔφθασεν εἰς τὸ θετικόν, τὸ ὅποῖον διανύει σήμερον (¹).

Ἡ γνώμη αὕτη ὅμως ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πραγμάτων ἐσφαλμένη. Ως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἴστορία, τὰ εἶδη ταῦτα γνώσεως ὑπάρχουν παραλλήλως. Τὸ φιλοσοφικὸν συστήματα δὲν ζητοῦν νὰ καταργήσουν τὴν θρησκείαν ὡς προβαθμίδα τῆς φιλοσοφίας ἢ ὡς μίαν λαϊκὴν μεταφυσικήν, ἀλλ᾽ ἐπιδιώκουν νὰ τὴν ἐμβαθύνουν καὶ τὴν φωτίσουν. Ἡ σημερινὴ πρόοδος τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ἀφ' ἑτέρου δὲν ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἐκμηδένισιν τῆς φιλοσοφίας. Πᾶς γνωσιολογικὸς μονιμόδις εἶναι ἀπορριπτέος.

Ἡ διαφοροποίησις τοῦ πνεύματός μας εἶναι μία συνεχὴς πραγματικότης. Οὐδὲν τῶν εἰδῶν τῆς γνώσεως δύναται νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ

(¹) Comte A., Cours de Philosophie positive, 1^η leçon, t. I, 2e éd., Paris 1864 p. 8—9.

ἄλλο. Ὁσάκις συμβαίνει τοῦτο εἴτε εἰς ἓν πρόσωπον, εἴτε εἰς μίαν ἐποχήν, ἐπέρχεται πνευματικὴ μονομέρεια καὶ πτωχεία. Ὅπως ἡ ἀρνησις τῆς σημασίας τῶν πρακτικῶν ἀποτελεσμάτων τῆς θετικῆς γνώσεως εἶναι ἀφελής ρωμαντισμός, οὕτω καὶ ἡ ἀρνησις τῆς ἐσωτερικῆς γνώσεως εἶναι ψευδής καὶ ἐπιπλαίος θετικισμός. Τὸ μέλλον τοῦ πολιτισμοῦ ἔγκειται εἰς τὴν ὄρθην ἴσοδορόπησιν καὶ ἀρμονικὴν ἐνότηταν ὅλων τῶν εἰδῶν γνώσεως.

Ἡ διάκρισις τῶν εἰδῶν τῆς γνώσεως δὲν προῆλθεν ἐκ μεταφορᾶς εἰς τὴν γνωστικήν μας λειτουργίαν τῶν ἀντικειμενικῶν διακρίσεων πραγμάτων, προσώπων, συμβόλων, ἀξιολογικῶν σχέσεων, ἀλλὰ προέκυψεν ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῆς ὅλης ὑφῆς τῆς μιᾶς ταύτης λειτουργίας. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Reid, ἡ γνωστική μας πληροφορία ἐκ τῆς ἀντιλήψεως ἐνδεός δένδρου, ἐκ τῆς ἀναζητήσεως μιᾶς γεωμετρικῆς σχέσεως, ἐκ τῆς συνομιλίας μὲν ἕνα φίλον μας ἔχει ἐν κοινὸν στοιχεῖον καθ' ὅλας αὐτὰς τὰς περιπτώσεις. Αὗται δμως εἶναι προδήλως διάφορα εἴδη γνώσεως, διότι ἔκαστον ἀναφέρει τὴν πληροφορίαν κατὰ διάφορον τρόπον⁽¹⁾.

Τὰ ἐπὶ μέρους ἀτομα κατὰ τὴν ζωήν των ἐμφανίζουν σαφῆ ἐπίτασιν ἐνδεός εἰδους. Εἰς τὴν γνῶσιν τῶν πραγμάτων ἔχομεν εἰδίκευσιν τοῦ εὑφυοῦς ἀνθρώπου τῆς πράξεως. Εἰς τὴν γνῶσιν τῶν συμβόλων καὶ ἐννοιῶν ἔχομεν εἰδίκευσιν τοῦ σοφοῦ. Εἰς τὴν γνῶσιν τῶν προσώπων ἔχομεν εἰδίκευσιν τοῦ ἀρχικοῦ καὶ θεληματικοῦ τύπου, ὅστις συνενώνει τὰ ἀτομα, δημιουργεῖ δμάδας καὶ κοινότητας καὶ διευθύνει ταύτας. Εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἀξιῶν ἔχομεν εἰδίκευσιν τοῦ ἔχοντος τὸ ἔμφυτον χάρισμα καλλιτέχνου, προφήτου, ἀγίου

Ἄνεξαρτήτως καὶ παραλλήλως βλέπομεν νὰ ἐκδηλοῦται ἔκαστον εἶδος γνώσεως ἀκόμη καὶ εἰς τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Εἰς φυσιοδίφης εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ καλλιτεχνικὴν διάθεσιν καὶ πλούσιον συναίσθημα. Κατὰ τὰς ἐρεύνας του δμως μεριμνᾷ νὰ ἐκτελῇ τὰς παρατηρήσεις του μακρὰν τῶν ἀτομικῶν του προτιμήσεων καὶ ἐπιθυμιῶν, ἀρκούμενος νὰ καταγράφῃ τὰς ἀπαντήσεις τῆς γυμνῆς πραγματικότητος. Ὁ ἕδιος, ὃς ὑπεδείξαμεν ἀνωτέρω, τὴν γνῶσιν προσώπων καὶ ἀξιῶν δὲν τὴν ἀποκτᾷ μὲ λογικοὺς συνδυασμούς.

Συχνὰ ἐμφανίζεται ἵσχυρὰ ἀνάπτυξις ἐνδεός εἰδους γνώσεως, ἐνῷ ἐν ἄλλο ἐκ τούτων παραμένει ἐν καθυστερήσει. Ὅπαρχουν πρόσωπα,

(1) Reid A. L., op. cit. p. 236.

τῶν ὅποίων ἡ λογικὴ γνῶσις εἶναι ἔντονος καὶ ἐκλεπτυσμένη, ἐνῷ ἡ ἀξιολογικὴ εἶναι ἀμβλεῖα. Ἡ ἀμβλύτης αὕτη δύναται νὰ ἀναφέρεται εἰς ἐν μόνον εἶδος ἀξιῶν, νὰ ὑπάρχῃ π. χ. ἡθική, ἡ καλλιτεχνική, ἡ θρησκευτικὴ ἀμβλύτης. Ἐχομεν ἀνωτέρους ἐπιστήμονας ἐργαζομένους μὲ αὐστηροτάτας καὶ συνέπεστάστας ἐπιστημονικὰς μεθόδους, οἵ δποῖοι δέχονται διὰ τὴν θρησκεύαν παιδαριώδεις ἵδεας. Οἱ ιεροεξετασταὶ τοῦ Μεσαίωνος, ἐνῷ ἐπρέσβευον τὴν θρησκείαν τῆς εὐσπλαγχνίας, ἥσαν σκληροὶ ἐναντι τῶν ἔχοντων διάφορον πίστιν. Κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν οἱ ἱγειμόνες τῶν Ἰταλικῶν πόλεων ἐδείκνυον ἔξαιρετικὴν εὐαισθησίαν εἰς τὰ ζητήματα τῆς τέχνης, ἐνῷ παραλλήλως ἥσαν συχνὰ δόλιοι σφαγεῖς τῶν πολιτικῶν των ἀντιπάλων. Ἐπίσης ἔχομεν ἐν τῇ πρᾶξει τὸ φαινόμενον τῆς λόγῳ ἄκρας εἰδικεύσεως ἐπαγγελματικῆς παραμορφώσεως (*déformation professionnelle*), κατὰ τὸ δποίον ἡ πολυχρόνιος ἀσκησις καὶ ἐργασία δι. ἐνὸς εἶδους γνώσεως προκαλεῖ τὴν ἀμβλυνσιν τῶν ἄλλων. Τὸ νὰ θέλῃ τις ὅμιως, νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπαρξιν τούτων, εἶναι ὡς νὰ ζητῇ δ πάσχων ἀπὸ χρωματούφλωσιν νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν μὴ ὑπαρξιν τῶν χρωμάτων, ἐπειδὴ δὲν τὰ βλέπει.

Πολλάκις εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχωμεν γνῶσιν πραγμάτων προκειμένου περὶ προσώπων. Τοῦτο συμβαίνει μὲ τὸν ἐπιχειρηματίαν, ποὺ ὑπολογίζει τοὺς ἐργάτας του ποσοτικῶς, ὡς ἕνα ἀριθμόν, ὡς ἐν ποσὸν ἐργασίας τὸ δποίον ἀποδίδει ἔκαστος ἐξ αὐτῶν, ἢ ὡς ἐν τμῆμα ἐξύδων προστιθέμενον εἰς τὰ ἄλλα ἔξιδα παραγωγῆς τῆς ἐπιχειρήσεως. Ἀντιθέτως εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχωμεν ἀξιολογικὴν γνῶσιν ἐναντι πραγμάτων. Ἡ σημαία διὰ τὸν μαχόμενον στρατιώτην δὲν εἶναι ἐν τεμάχιον ὑφάσματος, ἀλλ’ ἐν σύμβολον πλῆρες ἀξίας, χάριν τῆς διασώσεως τοῦ δποίου οὗτος δίδει καὶ τὴν ζωήν του. Ὁ δακτύλιος ἀρραβών δὲν εἶναι μία ποσότης χρυσοῦ, ἀλλ’ εἰς συμβολικὸς δεσμός.

Ἐκαστον εἶδος γνώσεως δὲν δύναται νὰ ἔλθῃ εἰς σύγκρουσιν πρὸς ἄλλο, ἐφ’ ὅσον παραμένει εἰς τὰ ἴδια δρια καὶ δὲν τὰ ὑπερβαίνει. Κατὰ τὸν E d d i n g t o n πᾶσα προσπάθεια, δπως ἔξετασθοῦν τὰ ἀριθμα πίστεως ἀπὸ ἕνα φυσιοδίφην, ἐὰν συμφωνοῦν πρὸς τὰ δεδομένα τῆς Φυσικῆς, θὰ ἐσήμαινε διὰ τὸν φυσικὸν ἐπιστήμονα τὴν εἰσπίδησίν του εἰς μίαν περιοχὴν τῆς γνώσεως, διὰ τὴν δποίαν οὗτος δὲν εἶναι ἀρμόδιος⁽¹⁾. Ἐκάστη λύσις τὴν δποίαν τυχὼν ἡθελεν εὔρει, δὲν θὰ ἡδύνατο νὰ ἐγείρῃ οἶανδήποτε ἀξιώσιν κύρους. Εἶναι καλλίτερον, λέγει,

(1) E d d i n g t o n A. S., op. cit. S. 194—195.

νὰ ὅμολογήσωμεν ἐξ ἀρχῆς, ὅτι ὑπάρχει ἀλήθεια εἰς ἀμφοτέρας καὶ εἰς τὴν Φυσικὴν καὶ εἰς τὴν Θρησκείαν.

‘Ο ὀστρονόμος Laland εἶχε διδάξει, ὅτι δὲν δύναται νὰ παραδεχθῇ τὴν ὑπαρξίαν τοῦ Θεοῦ, διότι εἰς τὰς διὰ τοῦ τηλεσκοπίου ἔρευνας του δὲν τὸν ἀνεῖδε. Θὰ ἥδύνατο νὰ τοῦ ἀπαντήσῃ τις ἀπὸ γνωσιολογικῆς ἀπόψεως, ὅτι τότε καὶ ἡ νόησις καὶ ἡ ἀξιολογικὴ εὑστησία δὲν ὑπάρχουν, διότι δὲν τὰς βλέπομεν, ὅταν ἔρευνῶμεν τὸν ἔγκεφαλον διὰ τοῦ μικροσκοπίου.

Μεταξὺ τῶν διαφόρων εἰδῶν γνώσεως δὲν ὑπάρχει μόνον παράλληλος, ἀλλὰ καὶ διάλληλος σχέσις. “Οταν εὑρίσκεται ἐν λειτουργίᾳ ἐν εἴδος, τοῦτο φωτίζεται καὶ συμβοηθεῖται ἀπὸ τὰ ἄλλα, π.χ. ἡ θικὴ γνῶσις ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικήν, ἡ θρησκευτικὴ ἀπὸ τὴν θηρικὴν καὶ καλλιτεχνικήν, ἡ φιλοσοφικὴ ἀπὸ ὅλας τὰς προηγουμένας.

Παρὰ τὴν πολλότητα ὅμως τῶν εἰδῶν γνώσεως ὑπάρχει ἐνότης εἰς αὐτά. Ἡ ἐνότης εἶναι δύο εἰδῶν. Πρῶτον ἐκφαίνεται μὲ τὴν ὑπαρξίαν κοινῶν στοιχείων εἰς ὅλα τὰ εἴδη. Τοιαῦτα εἶναι ἡ συνείδησις περὶ τινος διακεκριμένου στοιχείου, ἡ θετικὴ ἡ ἀρνητικὴ θέσις ἔναντι τούτου, τὸ συναίσθημα ἀναγνωρίσεως τοῦ ὑπάρχειν ἢ μὴ ὑπάρχειν, ἡ ἔκφρασις καὶ παράστασις διὰ συμβόλων. Κατὰ δεύτερον λόγον ἡ ἐνότης ἐκδηλοῦται διὰ τῆς ἀλληλοεισδύσεως καὶ ἀλληλοελέγχου τούτων. Ἐὰν θελήσω νὰ γνωρίσω τὰ πρόσωπα μόνον λογικῶς, δὲν θὰ τὸ κατορθώσω, εἰ μὴ ἐπιφανειακῶς. Ἐὰν πάλιν περιορισθῶ μόνον εἰς τὴν συναισθηματικὴν ἐπαφὴν μετ’ αὐτῶν, χωρὶς νὰ ἔχετάσω ψυχραίμως τὰς ἐκδηλώσεις των καὶ τὴν συνέπειαν μεταξὺ λόγων καὶ ἔργων, ὑπόκειμαι εἰς πλάνας.

‘Η σχέσις τῶν εἰδῶν γνώσεως διαφωτίζεται ἐκ τῆς ἀντιστοιχίας τὴν ὅποιαν ἔχουσι ταῦτα πρὸς τὰς ὀντολογικὰς σφαίρας. Ὁντολογικῶς διακρίνονται ἡ σφαῖρα τῆς ὕλης, ἡ σφαῖρα τῆς ζωῆς, ἡ σφαῖρα τῆς συνειδήσεως, ἡ σφαῖρα τοῦ πνεύματος. Εἰς ἐκάστην τούτων ἴσχύουν ίδιαι κατηγορίαι, π.χ. εἰς τὴν τῆς ὕλης ἡ αἰτιότης καὶ αἱ μαθηματικαὶ σχέσεις, εἰς τὴν τῆς ζωῆς ἡ σκοπιμότης, εἰς τὴν τῆς συνειδήσεως ἡ σαφὴς γνῶσις, εἰς τὴν τοῦ πνεύματος αἱ ἀξίαι. Αἱ κατηγορίαι αἱ ἴσχύουσαι διὸ ἐκάστην κατωτέραν ἐξακολουθοῦν νὰ ἴσχύουν καὶ διὰ τὰς ἀνωτέρας, ἀλλ’ εἰς αὐτὰς ἐπιπροστίθενται καὶ αἱ νέαι ιδιάζουσαι ἐκάστης ἀνωτέρας σφαῖρας⁽¹⁾. Τοῦτο ἴσχύει καὶ διὰ τὴν σχέσιν τῶν εἰδῶν τῆς γνώσεως.

(1) ‘Ο Βούτρος τονίζει, ὅτι εἰς τὸ σύμπαν ὑπάρχουν πλείονες κύριοι ἀποτελοῦντες ἐπαλλήλους σφαῖρας. ‘Ο κύριος τῆς καθαρᾶς ἀνάγκης καὶ

Εἰς τὸ ἐν σελίδῃ 78 διάγραμμά μας ταῦτα εἰκονίζονται γενετικῶς. Ἡ διάρθρωσις των ὅμως εἰς τὸν ὄριμον ἀνθρωπον δέον νὰ νοηθῇ ὡς ἔξης. Ἡ γνῶσις τῶν πραγμάτων εἶναι ἡ στοιχειωδεστέρα. Ἀμέσως μετ' αὐτῆς συνδεομένη εἶναι ἡ γνῶσις τῶν συμβόλων καὶ ἐννοιῶν. Ὑπεράνω ἀμφοτέρων εἶναι ἡ βιολογικὴ γνῶσις, ἀμέσως δὲ συνδεομένη ὑπέρκειται ἡ γνῶσις προσώπων. Ὑπὲρ ταύτην εἶναι ἡ γνῶσις ἀξιῶν. Ἔτι ὑψηλότερον κεῖται ἡ φιλοσοφικὴ γνῶσις Τὰ ἀνώτερα εἴδη γνώσεως προϋποθέτουν ἔκαστον ὅλα τὰ ὑπὸ αὐτὰ εὑρισκόμενα, τῶν δποίων ἐμπερικλείοντας ἀρχάς, ἀλλ᾽ ἐπιπροσθέτως ἔχουν καὶ τὰς ἴδιας των. Ἡ γνώμη τοῦ Bergson, καθ' ᾧν ἡ ἐνστικτώδης καὶ ἡ διανοητικὴ ζωὴ εἶναι δύο ἀπολίνουσαι κατευθύνσεις μιᾶς ἐνεργητικότητος, ἥτις ἔχωρισθη ἐνῷ ηὐξανετο (¹), δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἀποδεκτή. Ἡ αὐξησις δὲν γίνεται δι' ἐπιτάσεως τῶν διακριθεισῶν κατευθύνσεων, ἀλλ᾽ ἐπιπροσθήκης εἰς τὰς κατωτέρας καὶ στοιχειωδεστέρας τῶν ἀνωτέρων. Κατὰ τὴν ἡθικὴν γνῶσιν προϋποτίθεται καὶ συνεργεῖ καὶ ἡ βιολογικὴ καὶ ἡ λογικὴ γνῶσις τῶν προσώπων. Κατὰ τὴν φιλοσοφικὴν ἔχομεν συνεργίαν καὶ συνύφανσιν ὅλων τῶν εἰδῶν γνώσεως. Τὸ Εἶναι καὶ Γίγνεσθαι γνωρίζομεν «σὺν ὅλῃ τῇ ψυχῇ».

2. ΤΑ ΟΡΙΑ ΕΚΑΣΤΟΥ ΕΙΔΟΥΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Ἡ γνωστικὴ μας λειτουργία εὑρίσκει ὅρια εἰς τὴν ἔκδηλωσίν της προερχόμενα ἐκ τῆς ὑφῆς τῆς γνωστικῆς μας ὀργανώσεως.

Κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων ὑπάρχει ἐν κατώτατον καὶ ἐν ἀνώτατον ὄριον πέρα τοῦ δποίου δὲν δυνάμεθα νὰ προχωρήσωμεν. Τοῦτο μετατοπίζεται βεβαίως καὶ πρὸς τὰ ἀνω καὶ πρὸς τὰ κάτω διὰ τῆς κατασκευῆς ὀργάνων παρατηρήσεως (τηλεσκοπίων, μικροσκοπίων), ἀλλὰ καὶ πάλιν τὰ ὄρια μένουν. Ἐχομεν φθάσει νὰ γνωρίζωμεν, δτι

τῆς ποσότητος ἀνευ ποιότητος ἔχει ὑπερκείμενον τὸν κόσμον τῶν αἰτίων, τὸν κόσμον τῶν ἐννοιῶν, τὸν μαθηματικὸν κόσμον, τὸν φυσικόν, τὸν ζῶντα, τὸν σκεπτόμενον. Δὲν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὰς ἀνωτέρας σφαίρας ἀπὸ τὰς κατωτέρας δι' ἀναλύσεως, διότι αἱ ἀνώτεραι περιλαμβάνουσι στοιχεῖα μὴ ὑπαγόμενα εἰς τὰ τῶν κατωτέρων. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα τῶν κατωτέρων ἀποτελοῦν ἄπλοῦν ὑλικόν, τὸ δποῖον μορφοποιοῦσιν αἱ ἀνώτεραι σφαῖραι. De la contin-

(¹) Bergson H., Évolution créatrice p. 146.